

BOGNÁR ZALÁN

**GULAG, GUPVI, „MÁLNEKIJ ROBOT”
Magyarok a szovjet lágerbirodalomban***(Magyar Napló, Budapest, 2017. 432 o. ISBN 978-615-5721-07-6)*

A második világháborút követő időszakban a magyar társadalom egyik legfájóbb és legégetőbb¹ kérdése a (hadi)fogságba² kerültek sorsa és hazahozatala volt. Mintegy 1 millió magyar állampolgár, katona és civil járta meg a Szovjetuniót a GULAG és a GUPVI lágerrendszerekben – Bognár Zalán számításai szerint. (Számításait önálló tanulmányban adja közre e kötetben.) A témáról, különösen a civilek tömeges elhurcolásáról a rendszerváltoztatásig nem beszélhettek, ezzel kapcsolatos kutatások nem folyhattak. Általános jellemző, hogy még a rendszerváltoztatást követően is sok túlélő félt elmondani tapasztalataikat, átélt borzalmaikat. Magyarországon Stark Tamás, Füzes Miklós és Zielbauer György mellett Bognár Zalán is az elsők között, az 1990-es évek elején, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárának főlevéltárosaként kezdte kutatni a szovjet fogságba kerültek történetét.

Bognár Zalán a Károli Gáspár Református Egyetem, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének docense, a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságának alapítója és elnöke. A második világháborús magyar (hadi)fogyok, katonák és civilek, valamint a gulágra ítélték témakörében számos tudományos publikációja jelent meg: több monográfia, szerkesztett kötet, tanulmány, cikk. Jelen kötet a szerző több mint 25 éves kutatási eredményeinek a Gulág–Gupvi témában megjelent és még meg nem jelent írásainak válogatott gyűjteménye. A közölt tanulmányok közlésüket tekintve három csoportba oszthatók. Az első csoportot azok a tanulmányok alkotják, amelyeket a szerző változatlan formában közöl. A második csoportba tartozó tanulmányok esetében a szerző az eredetileg megjelenthez képest kisebb változtatásokat tett, részben az újabb kutatási eredmények fényében, részben az illusztrációk tekintetében, amit a tanulmányok elején a lábjegyzetben jelez. A harmadik csoportba azok a tanulmányok tartoznak, amelyek korábban még nem jelentek meg, s melyek e kötetben kerülnek először közlésre. Mivel a kötetben található tanulmányok többsége már megjelent különböző folyóiratokban, könyvekben, ezáltal nemcsak térben, de időben is egymástól távol kerültek közlésre, ezért a tanulmányok többségében előfordulnak átfedések. Hiszen – ahogy a szerző fogalmaz – „az olvasót először »képbe kellett hozni«”, vagyis először a történelmi hátteret kell „felfesteni”, s csak ezután érdemes a szovjet fogság adott szegmensének mélyebb ismertetésébe, elemzésébe kezdeni.

A könyvet kinyitva a borító belsejére, az előzékebe a szerző által készített ábra került, mely a kérdéskört nem ismerő olvasó számára segítségként szolgálhat, a GULAG- és GUPVI-lágerrendszer felépítésének és a kötetben kifejtésre került tanulmányok megértésében.

¹ „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.” Gróf Teleki Géza levele dálnoki Miklós Belának. Közli: *Bognár Zalán: Gulag, Gupvi, „málenkij robot”*. Budapest, 2017. 15. o.

² Mint a kötetben is olvashatjuk, a hadifogyol szónál a hadi szó nem véletlen került zárójelbe, ugyanis az elhurcolt személyek között több százezer civilt deportáltak a Szovjetunióba hadifogyol státusszal.

A szerző már az előszóban betekintést nyújt a téma kutatásának nehézségeibe: ugyan a témakörben nagy mennyiségű irat keletkezett, de azok jelentős része már nincs meg: a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Osztályának 1945. évi iratanyaga, a Népjóléti Minisztérium Elnöki és a Hadigondozási Főosztályának 1945–1946-os iratanyaga eltűnt. Emellett nagyszámú megyei és városi levéltárban őrzött, a témába vágó iratot kiselejteztek vagy megsemmisítettek. Ugyanakkor szerencsére maradtak fenn iratok, irat-együttesek a témában, melyek közül a legjelentősebb – és így a szerző által is a leginkább felhasznált –, a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyaga az 1945–1949 közötti évekből. A téma görcső alá vételéhez elengedhetetlen, hogy a kutató az oral history eszközzel is éljen. A jelentős forráshiány miatt a túlélők és hozzátartozóik visszaemlékezései, naplófeljegyzései olyan kérdésekre adnak választ az olvasó számára, amiket egyetlen egy levéltári dokumentum sem tartalmaz a GULAG- és GUPVI-táborokban uralkodó körülményekről, a személyes tapasztalatokról. A szerző a visszaemlékezések kapcsán körültekintően járt el, azok megbízhatóságát a korabeli dokumentumokkal, illetve számos más visszaemlékezéssel történő összevetés útján kontrollálja. A levéltári forrásokon túl kutatásait a téma magyar jellege miatt elsősorban hazai szakirodalommal egészíti ki.

A kötet hét nagy tematikus fejezetre oszlik, azok pedig több-kevesebb alfejezetre. A szerző külön fejezetet szánt a (hadifogoly-kérdésnek a korabeli magyar társadalomban, s ezáltal a belpolitikában betöltött jelentőségének bemutatására. Vezető magyar államférfiaktól vett idézetekkel, a (hadifogoly-kérdéssel foglalkozó újságokkal, állami és civil szervezetek sokaságával támasztja alá e kérdésnek a korabeli Magyarországon betöltött rendkívüli jelentőségét.

A második fejezet a gulággal foglalkozik, amelyben két rövidebb tanulmány található. A szerző feltűnően rövidebb részt szentel a gulág bemutatásának, mint a gupvinak, amivel a két lágrendszerbe kerültek létszáma közti nagyságrendi különbséget is jól érzékelteti. Először általánosan foglalja össze és rendszerezi a gulágra – vagyis a GULAG börtöneibe, lágereibe, rabtelepeire – került magyar személyek társadalmi összetételét, elhurcolásuk, elítélésük okait, sorsukat és a kommunista irányítás alatt álló magyar rendészeti szerveknek mindebben való tevékeny részvételét. Itt már az elején egy alapkérdést tisztáz: a GULAG, vagyis a Lágerek Főparancsnoksága és a GUPVI, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság közti különbséget, és a két főparancsnokság alá tartozó büntetés-végrehajtási intézetek, lágerek, börtönök mibenlétét, valamint a foglyok oda-kerülésének módja közti különbségeket. Ennek az alfejezetnek külön érdekessége, hogy egy olyan, korábban még nem közölt levelet is tartalmaz, amit Dr. Erdődi Lajos gulág-rab írt 1955 novemberében, hazafelé, immár „szabad emberként” a mordáviai Javasz városából. Ebben többek között Olofsson Placidról is ír, aki valószínűleg az egyik legismertebb magyar gulág-rab volt. A 2017-ben 100 évesen elhunyt bencés szerzetes 10 évet töltött a gulágon, koholt vádak alapján elítélve. A másik alfejezet a gulágra hurcolt kárpátaljai református lelkészekről szól.

A (hadifogoly-kérdés állandó, dinamikus és fontos kérdése a létszám. Több kutató foglalkozott vele, amit a szerző ki is emel. A témával foglalkozók és azt kevésbé ismerők számára egyaránt új adatokat közöl Bognár Zalán e tekintetben is: a GUPVI-lágerekbe került magyar állampolgárok létszámát és a veszteségi adatokat tárja fel országos szinten, valamint regionálisan, a budapesti csata kapcsán. A magyar levéltári adatok és a szovjet dokumentumok egybevágnak: a 172 ezer km² területű, 14,7 millió főt számláló

Magyarországról 1 millió embert vetettek fogságba, amelyből 300 ezer fő civil lakos, közel 700 ezer fő katona volt. A nyugati hadifoglyok létszámát illetően számításai megegyeznek a korábban Stark Tamás által is meghatározottakkal. A szovjet fogságba vetettek létszámát illetően azonban Bognár Zalán vitatja a Stark Tamás³ által korábban meghatározott 600-700 ezres létszámot. Arra hivatkozik, hogy a 600-700 ezres adatban, amit a korszakban katonák határoztak meg, a besorozott katonák létszáma és a veszteségek alapján, nincsenek benne a harcok után összeszedett civilek százezrei. Hiszen a katonák csak katonákkal számoltak, civilekkel nem.

A civilként fogságba esettek „málenkij robotra”⁴ kerültek. A civilek elhurcolásának témáját a szerző három csoportra osztja. Az első a hadifoglylétszám-kiegészítés, melynek során a trianoni ország területéről mintegy 150 ezer fő került szovjet fogságba. A második az etnikai tisztogatás, melynek újabb 80-90 ezer fő esett áldozatul. Végül a harmadik csoport a német származás indokával történő deportálás, amely – Bognár Zalán kutatásai alapján – újabb 80-105 ezer fő elhurcolását eredményezte, akiket a hadifoglyokkal együtt a Gupvi lágereibe deportáltak. Csak a civilek létszáma összesen körülbelül 310-365 ezer fő volt. Ily módon a szerző kutatásának eredménye: a szovjet fogságba esett magyar katonák és polgári személyek létszáma elérte a körülbelüli 960 000-1 025 000 főt. Ugyanebben a tematikai egységben szintén számszerű adatokkal határozza meg a szerző mintegy 100 ezer főben a budapesti csata következtében elhurcolt civilek számát.

A „málenkij robotra”, vagyis szovjetunióbeli kényszermunkára hadifogoly és internált fogoly státuszban deportált civilek elhurcolásáról szóló negyedik fejezet öt tanulmányt tartalmaz. Az első átfogóan, országos kitekintéssel dolgozza fel és tematizálja a civil elhurcolásokat azok indokaik, végrehajtásuk alapján. A többi alfejezet az egy-egy régióban – Budapest és környékén, Kárpátalján, Csonka-Beregben, Dél-Dunántúlon – történt elhurcolások feltárásával, elemzésével foglalkozik. A fejezetben egy korábban nem publikált jelentés is helyet kapott. Eszerint Csonka-Bereg vármegye területét Kárpátaljával együtt kivánták Szovjet-Ukrajnához csatolni 1945 augusztusában.

A következő fejezet címe: *(Hadi)fogolytáborok a Kárpát-medencében*. Ez a kötet legösszetettebb, hét alfejezetből álló része. Elsőként egy országos áttekintést találunk, melyben a szerző a trianoni Magyarország területén 1944–1945-ben létrehozott hadifogolytáborok és a bennük őrzött foglyok történetét foglalja össze röviden. A következő alfejezetben az Északkelet-Magyarországon a román 4. hadsereg által őrzött (hadi) fogolytáborokról olvashatunk. A harmadik alfejezet címében egy megdöbbentő korabeli idézet található: „1945 május hóban a ceglédi fogolytáborban 130 000 fő tartózkodott.” A cím nem véletlen, hiszen a Kárpát-medence legnagyobb gyűjtő- és tranzittábora volt a ceglédi. A tanulmány két kiadásban (2013., 2017.) is megjelent korábban a *Téglákba vésett történelem. – A ceglédi fogolytábor története és téglafalainak felirata* című kötetben. A továbbiakban a kötet a Felvidék legnagyobb hadifogolytáborával, a pozsonyival foglalkozik. A fejezet ötödik tanulmánya *A szegei Csillagbörtönben körülbelül 12 000 hadifogoly... – Szovjet őrizetű hadifogolytábor a Tisza-parti városban, 1944–1945* címmel került a könyvbe. Döbbenetes számadatok derülnek ki. Volt olyan időszak, amikor a 600

³ Lásd bővebben: Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztése. MTA Történettudományi Intézet. Budapest, 1989.

⁴ Oroszul helyesen málenykaja rabóta, jelentése: kis munka.

fő befogadására épült Csillagbörtön fala között 12 000 ember tömörült össze. Ennek alapján jogosan gondolhatjuk, hogy betegségek, járványok nagyobb és gyakoribb terjedését – például a flekktífusz – kellett elszenvedniük az itt raboskodóknak. A következő tanulmány a Bajai szovjet őrizetű hadifogoly- és internálótáborokkal foglalkozik 1944–1945 között. E fejezet utolsó alfejezete egy forrásközlés, amely egy összefoglaló jelentést tartalmaz arról, hogy a Honvédelmi Minisztérium 1945-ben milyen intézkedéseket tett hadifogoly-ügyben, s ezeknek milyen eredményei voltak, különösen a Magyarországon hadifogolytáborokban tartózkodó vagy úton lévő magyar foglyokra vonatkozóan.

A hatodik fejezet címe: *Hadifogságból katonai alakulatokba*. Külön passzusként ismerhetjük meg a hadifogolytáborokból a Vörös Hadsereghez és az újonnan szerveződő Magyar Honvédség katonai alakulataiba került katonák és civilek sorsát. (Utóbbiak közül ugyanis sokan egyáltalán nem részesültek katonai kiképzésben.) Az első alfejezetben a szerző azt taglalja, hogy a magyar hadifoglyokból a szovjet hadvezetőség hogyan alakított ki munkaszolgálatos hadifogoly-alakulatokat a Vörös Hadseregben. Bár a jelentkezésnél a szabadság reményét ígérték számukra, sorsuk hadifogoly-munkaszolgálat lett. A továbbiakban három katonai alakulat megszerveződését és működését tárja elénk a szerző. A témában Gellért Tibor⁵ korábbi értekezésében a katonai alakulatokat mint műszaki alakulatok mutatja be. Bognár Zalán kutatásai alapján, új dokumentumok bevonásával kétséget kizárólag bizonyítja, hogy ezen alakulatok munkaszolgálatosak voltak. A Vörös Hadsereg mellett az újonnan formálódó Magyar Honvédség alakulataiba is bekerültek a hadifogolytáborok rabjai, akik már valóban szabadokká lettek ezáltal. Megdöbbenő, hogy az alakulatok személyi állománya a hadifoglyokon túl jelentős számú civil elhurcoltból állt össze.

A könyv utolsó fejezete, a *Hadifogolykérdés Magyarországon* két tanulmányt tartalmaz. Az első, eddig publikálatlan írás hadifogoly-kérdést tárgyalja 1945 és 1955 között. Vizsgálja annak társadalmi és politikai jelentőségét, a különböző állami, politikai és civil szervezetek a (hadi)foglyok érdekében tett erőfeszítéseit, állásfoglalásait. Az MKP, hogy növelje támogatói bázisát,⁶ a propaganda eszközüvé tette a hadifogoly-kérdést. Egy igen fontos, korábban nem publikált dokumentum is belekerült a könyvbe, melyből kiderül, hogy a Szovjetunióba deportált katonai, civil és internált foglyokon kívül tömegesen deportálták a Gupvi lágereibe a felszabadított zsidó polgári személyeket is. Jelen forrás, a Magyar Kormány szóbeli jegyzéke, a SZEB-en, vagyis a magyarországi Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottságon keresztül kéri a Szovjet kormányt, hogy a Lublinnál – valószínűleg a majdaneki koncentrációs táborból – „felszabadított” és fogságba vetett 36 ezer magyar zsidót engedje szabadon. A szovjet válasz nem volt meglepő – mint sok más esetben, letagadták a zsidók deportálását. A dokumentum remek példája a szovjetek mentalitásának, miszerint csak a mennyiség, a létszámadat volt a fontos.

A hadifoglyok hazahozatalában a Magyar Kommunista Párt és a Független Kisgazdapárt között két fontos kérdésben ellentét volt a határon túli magyarok sorsát illetően és a németként deportáltak ügyében. A könyvben Bognár Zalán táblázatos formában közli a Magyarországra és a határon túli területekre hazatértek számát, évenkénti bontásban. Kutatásai alapján a szovjet fogságba került magyar állampolgárok, a GUPVI őrize-

⁵ Gellért Tibor: Magyar vasútépítő katonák a fasizmus ellen. Budapest, 1976.

⁶ Hiszen a kérdés az egész magyar társadalmat érintette, a (hadi)foglyok hatalmas létszáma miatt.

tébe került katona és civil foglyok mintegy 33-40%-a meghalt. Végül a kötet a békeszerződésben lefektetett, de meg nem valósult szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény tervezet körüli pártvitákat, nézetkülönbségeket, problémákat tárja fel, s az egyezmény megkötésének szovjetek általi érdektelenségére világít rá.

A szerző munkáját kislexikonnal, mellékletekkel zárja. Kiemelném ezek közül a gazdag térkép-, dokumentum- és képmellékleteket.

Jelen kötettel átfogó és egyben részletekbe menő ismereteket nyerhetünk a szovjet fogságba került honfitársaink sorsáról. A kötetben lévő tanulmányok elsődleges forráson, levéltári dokumentumokon és memoárokon alapulnak. A történész szakma számára Bognár Zalán jóvoltából egy kiváló kézikönyvhöz jutott, amely a szakmai és a szélesebb közönség számára egyaránt „élvezetes” olvasmányként szolgál.

Dán Vanda

DDR-SPIONAGE

VON ALBANIEN BIS GROSSBRITANNIEN

(NDK hírszerzés. Albániától Nagy-Britanniáig. Hrsg. von Helmut Müller-Enbergs – Thomas Wegener Friis Verlag für Polizeiwissenschaft, Frankfurt, 2018. 320 o. ISBN 9783866765351)

A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) hírszerzése legendás hírnévre tett szert a hidegháború korszakában, ezért nem véletlen, hogy a kétpólusú világrend megszűnését követően a tudományos érdeklődés és a publicisztika fókuszába került.¹ Elsőként a visszaemlékezések jelentek meg, élükön az Állambiztonsági Minisztérium Hírszerzési Főcsoportfőnökség (Ministerium für Staatssicherheit Hauptverwaltung für Aufklärung, rövidítve: MfS HV A) legendás főnökének, Markus Wolfnak *Az arc nélküli ember* címmel 1997-ben kiadott emlékiratával.² A magyarul is elérhető másik visszaemlékezés az 1979-ben átalált hírszerző, Werner Stiller nevéhez fűződik.³ A témát monografikus igényű tárgyaló tudományos feltárások közül első helyen az Egykori NDK Állambiztonsági Irataiért Felelős Szövetségi Megbízott (Der/Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU) hivatalának kiadványát kell megemlíteni, amely az *Anatomie der Staatssicherheit* címmel kiadott szervezettörténeti sorozat keretében látott napvilágot.⁴ Jóllehet a szovjet irányítás alatt álló keletnémet hírszerzés világszerte fontos szerepet játszott a hidegháború nemzetközi játszmáiban, a kutatás sokáig a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) felderítésére fókuszált. Ezzel kapcsolatban az első, nagy figyelmet ébresztő munkát Hubertus Knabe, a jelenkori német történetírás prominens képviselője 2011-ben adta közre.⁵ Tizenkét évvel

¹ Ministerium für Staatssicherheit, közkeletű nevén: Stasi.

² *Markus Wolf: Man Without a Face: the autobiography of communism's greatest spymaster.* London, 1997.; *Markus Wolf: Az arc nélküli ember.* Budapest, 1998.

³ *Werner Stiller: Der Agent. Mein Leben in drei Geheimdiensten.* Berlin, 2010.; *Werner Stiller: Az ügynök. Életem három titkosszolgálatnál.* Budapest, 2011.

⁴ Hauptverwaltung A (HV A). *Aufgaben – Strukturen – Quellen.* (Anatomie der Staatssicherheit) Hrsg. Helmut Müller-Enbergs. Berlin, 2011.

⁵ *Hubertus Knabe: West-Arbeit des MfS: Das Zusammenspiel von „Aufklärung” und „Abwehr”.* (Analyse und Dokumente. Wissenschaftliche Reihe des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, 18.) Berlin, 1999.